

Den försynta diskursiva vändningen i svensk statsvetenskap

Kristina Boréus

När jag först blev ombedd att skriva en artikel till Statsvetenskaplig Tidskrifts jubileumsnummer om den diskursiva vändningen i svensk statsvetenskap var jag inte så säker på vad beställningen innebar – en artikel om vaddå? Vem säger att det ägt rum en diskursiv vändning? Har svensk statsvetenskaps autostrada gjort en häftig krök bort från mer traditionella metoder och blivit konstruktivistisk och diskursiv? Knappast. Det som skett kan snarare beskrivas som att en av många filer svängt av motorvägen.

MOT DISKURSER, BORT FRÅN IDÉER

När man ser till vilka avhandlingsprojekt som pågår runt om i landet bekräftas att det skett ett försiktigt insteg av teorier om och studier av diskurser. Iakttagelsen bygger på en sammanställning av pågående avhandlingsprojekt gjord av redaktörerna för jubileumsnumret och på min egen kännedom om pågående forskning. Sammanställningen av avhandlingsprojekt underskattar förmodligen den diskursiva närvaron eftersom många ämnesbeskrivningar inte flaggar med typiska ord som ”diskurs” eller ”konstruktion”. Om man ändå använder den ser man den diskursiva närvaron – men med stora lokala skillnader. Endast i Stockholm används orden ”diskurs”/”*discourse*” i preliminära avhandlingstitlar och ämnesbeskrivningar. I Stockholm har nyligen också utkommit två avhandlingar där diskursanalys varit central och jag känner till flera Stockholmsprojekt där diskursanalys är huvudingång. Men även bland Stockholms-doktoranderna är det en klar majoritet som *inte* använder diskursanalys.

I övrigt förekommer orden ”konstruktion”, ”*constructing*” etcetera i beskrivningen av några avhandlingsprojekt i Uppsala och Örebro. I Lund indikeras ett par avhandlingsämnen med termen ”narrativ”, vilket bör innebära åtminstone en närhet till ett diskursanalytiskt perspektiv.

Så den diskursiva vändningen verkar ha ägt rum men ännu färdas det största antalet doktorander rakt fram på motorvägen och arbetar med ämnen som demokratiutveckling, offentligt beslutsfattande, EU-förhandlingar och internationella konflikter utan att anlägga ett diskursivt perspektiv på dem. Bland drygt 160 beskrivna pågående avhandlingsarbeten är det bara cirka 10 som aviserar ett intresse för diskurser eller narrativer. Även om jag alltså vet att det finns ytterligare en handfull doktorander som tagit upp diskursanalys i forskningen så kör det stora flertalet fortfarande på den raka vägen och har inte tagit av på de lokala diskursvägarna. Kanske handlar det inte bara om att några svängt av utan även att diskursteorier lämnat vissa spår på huvudvägen, men detta skulle behöva undersökas noggrannare.

Parallellt med att den försynta diskursiva vändningen ägt rum tror jag en av de många filerna har smalnats av betänkligt, kanske en fil som många av dem som nu arbetar med diskursanalys skulle ha valt om de inte hittat diskursvägen: studier av idéer och ideologier, idéanalys. Bland de cirka 160 ämnena återfinns endast ett som direkt pekar ut studier av mer traditionella ideologier, nämligen liberalism och nationalism (varav den senare mer tveksamt kvalar in som en ideologi av samma slag som liberalism) medan ett par projekt handlar om politisk islam respektive antirasism (det senare än mer tveksamt att kalla en ideologi även om den slutar på ”-ism”). Ytterligare ett par handlar om vissa liberala värden. Ingen flaggar med ordet ”idé” i beskrivningen eller den preliminära titeln.

Själv har jag aldrig blivit inbjuden att föreläsa på forskarutbildningar om idéanalys men har hållit åtskilliga föreläsningar om diskursanalys, trots att den lärobok i textanalys som jag skrivit med Göran Bergström innehåller ett kapitel om vartdera temat (och trots att min egen forskning nog kan kallas idéanalytisk snarare än diskursanalytisk).

Diskurser är inne och idéer och ideologier ute alltså? Ja jag tror att något åt det hållet har inträffat, även om den utvecklingen verkar tydligast ur ett Stockholms-perspektiv och kanske får mig att överdriva den något. Är den diskursiva vändningen något bra eller något dåligt – om vi i resonemanget ser just vartåt det bär snarare än vad avtagsvägen vänt bort ifrån? Jag menar att det att intresset riktas mot diskurser har vissa viktiga fördelar men att vissa diskursanalytiska riktningar förenklar verkligheten på ett sätt som forskningen inte tjänar på.

Språkliga praktiker blir till studieobjekt

Den första stora fördelen med att diskurser kommer att framstå som legitima och viktiga studieobjekt är att de är sociala praktiker – regler och tendenser för hur vi talar och skriver om något ämne i ett bestämt sammanhang – som inte på huvudvägen ägnades ett systematiskt intresse. Diskursanalys bygger alltid på studier av diskursers manifestationer – talade eller skrivna texter – och avsikten är oftast att kartlägga sådant som kategoriseringar och outtalade premisser för det som hävdas explicit. Hur vi delar upp den sociala världen, det vill säga hur vi kategoriserar, och de förgivettaganden som styr hur vi uttrycker oss och delvis även hur vi tänker, är centrala i politik. God diskursanalys ger därför trovärdiga empiriska beskrivningar av en mycket viktig del av den sociala och politiska verkligheten.

Men det finns också en baksida av att språkliga praktiker görs till centrala studieobjekt. Det att diskursanalys fokuserar vissa strukturer – jag menar att talandets/skrivandets praktiker bör ses som strukturer¹ – kan innebära en risk för idealism, föreställningen att idéer och inget annat styr samhället. Men om man inte ser till vilka som faktiskt har flest vapen eller äger produktionsmedel utan bara till hur människor uttrycker sig om vapen eller produktion kommer man inte att kunna förstå samhällsutvecklingen, lika lite som man förstår den om man bara räknar pengar eller fabriker.

Fokuset på diskurser kan också rikta blicken bort från aktörer, något som diskursanalys har gemensamt med andra strukturella inriktningar. Målsättningen blir att kartlägga de styrande strukturerna (i diskursanalysens fall reglerna för hur man yttrar sig om något ämne), inte att fokusera aktörerna. Aktörer faller i skugga och därmed vissa dimensioner av maktanalysen som uppfattas som vitala av samhällsmedlemmarna: vem bestämmer vad över vem?

Insikten om sociala och språkliga praktikers konstruerande förmåga

Den andra fördelen med den diskursiva vändningen är att diskursanalysens epistemologiska utgångspunkter – i vissa tolkningar – är mer realistiska än sådana som åtminstone tidigare gällt på autostradan. Det är insikten att samhället och inte minst politiken till en inte obetydlig del är en social och språklig konstruktion. Det förstnämnda – att sociala mellanhavanden mellan människor och konventioner resulterar i styrelseformer, ekonomi

och politik, som sedan framstår som tvingande och att dessa i princip skulle kunna se annorlunda ut – är numer trivialt.

Diskursanalysen kan i hög grad blottlägga föreställningar som skapats ur rådande sociala praktiker. Den visar bland annat vilka kategorier som görs och i viss mån vilken roll de spelar. Man kan exempelvis med hjälp av diskursanalys studera hur på 1930-talet kategorin ”sinnesslö” under en period var viktig i politik och debatt, inte minst i den utveckling som ledde fram till steriliseringslagen 1934. På människor som räknades till denna kategori projicerades föreställningar om det svenska samhällets behov av ordning och god sexualmoral och om den goda folkstammen genom att de sinnesslöa konstruerades som avvikarna från allt detta. Detta på ett sätt som inte har någon motsvarighet i diskussionen om personer med intellektuell funktionsnedsättning idag. Det som skapade denna förståelse av de sinnesslöas väsen var förmodligen olika sociala praktiker, det vill säga inte bara de språkliga, hur de omtalades, utan experters (psykiatriker och läkare) sätt att bedöma dem de kom i kontak med och olika praktiker inom ”sinnesslovården”. De människor som sorterades som sinnesslöa var inte sociala konstruktioner; inte heller det faktum att människor har olika intellektuella förutsättningar att hantera sin omvärld och att vissa till exempel aldrig kan lära sig tala är någon social konstruktion. Men just den avgränsning av en kategori på just de grunder som användes och just de egenskaper som, i relation till en bestämd samhällsmoral, tillskrevs människor i kategorin, var specifika för samhället just då – i *den* meningen var de sinnesslöa en social konstruktion, som med fördel kan studeras med diskursanalys.

Diskursanalysen har ännu bättre förutsättningar att visa på de konstruktioner som uppstår ur rent språkliga praktiker, vilka dock är notoriskt svåra att skilja ut från övriga sociala praktiker. Att hur vi talar och skriver om samhället spelar roll för hur vi förstår det och därmed handlar är inte svårt att förstå. Vissa svenskar har personliga erfarenheter av iransk politik, för andra är fenomenet iransk politik något som helt och hållet uppfattas genom de olika typer av berättelser och sätt att ringa in ”iransk politik” som de tagit del av. Iransk politik för dessa svenskar konstrueras huvudsakligen genom nyhetsdiskursen.

Intressantare men svårare att studera är hur enstaka begrepp eller metaforer styr vårt sätt att förstå och organisera samhället; då kan vi verkligen tala om språkets konstituerande, eller konstruerande roll. En aspekt av detta är språkets performativa funktion, det vill säga att språkliga

handlingar gör något till vad det är. Vanliga exempel är hur vissa ord uttalade i vissa sammanhang påverkar något att bli vad det inte var tidigare, ”jag lovar att jag ska ...” gör en viss potentiell handling till ett löfte, vilket i sin tur gör att den som lovat något försätts i en bestämd social situation med förväntningar om visst handlade vilande på sig och kanske också om sanktioner om framtida agerande gör personen till en ”löftesbrytare”. De sociala praktiker som kan göra en gymtränare till hertig och tronföljargemål är verkligen inte bara språkliga men innehåller ett väsentligt mått av språklig praktik.

Begreppshistoria arbetar med delvis andra metoder och utgångspunkter än diskursanalys men utgår från att begrepp, det vill säga rent språkliga fenomen, har styrande effekter i samhällen. Och det är svårt att tro att tillkomsten och utbredningen av begrepp som gäller abstrakta och svårigen iakttagbara fenomen – ta till exempel hållbar utveckling – inte skulle bidra till politikens organisering. Som begreppshistoriker påpekat gör begrepp som revolution (ett ord som starkt omvandlats i betydelse under de senare seklerna) och kontrarevolution att människor positioneras i bestämda roller: en revolutionär gör vissa saker, kontrarevolutionärer andra.

Baksidan av denna insikt är att diskursers konstruktiva respektive tvingande funktion ibland missförstås eller överdrivs, liksom i andra strukturella ansatser. Det är otvivelaktigt så att rådande diskurser motiverar människor att yttra sig på bestämda vis snarare än andra därför att det annars finns risk för sanktioner – men detta betyder inte att man inte *kan* yttra sig i opposition mot diskursen. Att något inte förekommer i texter som manifesterar en viss diskurs visar naturligtvis inte att det är omöjligt att uttala något annat. Det finns många andra möjligheter, bland dem att aktörer medvetet avstår från att uttrycka vissa saker.

Att språket delvis styr hur vi tänker och därmed vad vi *kan* yttra är troligen sant i en mer begränsad mening än vad som ibland påstås just i diskursanalys. Språkets kategorier bestämmer inte alltid vad vi kan uppfatta. Experiment visar att människor som talar språk med endast tre eller fyra färgtermer kan peka ut skillnaden mellan träbitar målade i tio eller fler färger, det vill säga lika många som personer med språk med så många färgord. Som till exempel Hanna Pitkin påpekat är det svårt att föreställa sig att något folk någonstans som kommer i kontakt med elefanter inte skulle ha en särskild kategori med ett bestämt namn för detta djur. Vad vi ser och inte hur vi talar om det bestämmer i alla fall till viss grad vad vi uppfattar. Olika föreställningar om elefanter intelligens och beteende kan

naturligtvis få olika språkgemenskaper att se elefanter göra olika saker – precis som någon analys av naturfilmer pekar på hur föreställningar om manligt och kvinnligt får berättaren att se hur lejonhanen *tillåter* honan att jaga åt ungarna. I mänskliga samhällen som vi förstår med hjälp av ytterligt abstrakta begrepp är inslaget av social och språklig konstruktion betydligt större än vad gäller färger och elefanter. Jag vill hävda att omfattningen av språkanvändningens konstruerande och styrande funktion – och därmed diskursers makt – snarare är en empirisk fråga än ett a priori vetenskapsteoretiskt ställningstagande.

Sofistikerade metoder

En tredje fördel med den diskursiva vändningen är att diskursanalysen med sin fokusering av språk och, vad gäller vissa inriktningar, sin närhet till språkvetenskapen kan erbjuda ett stort utbud av metoder för att studera texter och diskurser. Dessa har ofta en komplexitetsgrad som tillåter mycket detaljerade textstudier.

Baksidan av detta är paradoxalt nog att just den uppsjö av komplicerade analysbegrepp som klokt använda kan visa på intressanta inslag i en diskurs oklokt använda kan resultera i ointressanta beskrivningar av texter och diskurser. Komplexa analysbegrepp med en resonansbotten som är starkt teoretisk kan just locka till komplexa analyser vars resultat varken är empiriskt eller teoretiskt intressanta. En etikettering av olika inslag i en diskurs med sådana teoribemängda begrepp kan nämligen misstas för en undersökning i sig. Diskursanalysens bästa gren är beskrivningar som visar på drag i den sociala praktik som diskurser är som skulle vara osynliga utan diskursanalysen. Den visar på mönster i det kollektiva språkbruket (som är kopplade till mönster i det kollektiva tänkandet) som inte är synliga utan analys. Men detta är något annat än att peka på förekomsten av de fenomen som benämns med olika termer men återfinns i alla diskurser (enligt en inriktning till exempel nodalpunkter och flytande signifikanter). Det är de specifika mönster som dessa fenomen utgör i en bestämd diskurs och den ideologiska innebörden av just de mönstren som god diskursanalys kan visa på.

MAN HAR INTE TRÅKIGT

Kanske låter man alltid tråkig när man fyllt femtio och företräder lightversioner av vetenskapsteoretiska förhållningssätt. Men man *har* inte mer

tråkigt själv: det är nämligen svårare och mer obekvämt att utgå från de modererade versionerna av förhållningssätten än att försvara de förhållningssätt som är dragna till sin yttersta logiska konsekvens. Det är svårare därför att man måste förhålla sig kritisk till fler inriktningar och för att man behöver ta hänsyn till empirin för att bilda sig en uppfattning – är det eller är det inte så att människor bara kan urskilja så många färger som deras språk har ord för? – än om man väljer den mest radikala ståndpunkten. Det är också svårare att försöka hitta och utnyttja realistiska utgångspunkter än att från en bestämd position kritisera andra – kritik är den lätta grenen av samhällsvetenskap. Kanske sitter man alltså lite mindre bekvämt, men obekvämt blir inte tråkigt: man glömmer inte var man har slagit sig ner.

Vad som borde gälla i samtliga filer på den statsvetenskapliga autostradan är att bedriva forskning som människor utanför vetenskapssamhället kan dra nytta eller få insikt av. Den forskningen måste ha beröring med samhället och samhällfrågorna. Bortser vi helt från materiella strukturer och att människor visst kan tänka utanför sociala och språkliga praktiker, om än inte otyglat och fritt, tappar vi beröringen med hur vi alla uppfattar våra liv som samhällsvarelser. Men förstår vi inte att viktiga delar av samhällslivet skapas diskursivt blir mycket obegripligt, till exempel varför samhällsmedlemmarna (inte minst akademikerna) lägger ner sådan oerhörd energi på att berätta för varandra hur det egentligen är.

Noter

- 1 Vissa diskursdefinitioner innefattar visserligen inte bara språkliga utan även andra sociala praktiker men nästan alltid är det ändå de språkliga som fokuseras i analysen.